

КРЪСТНИКЪТ

Илия Волен

Страшимиров? — Буен, неспокоен, встрастен темперамент; изобразител-коментатор; будна обществено-политическа отговорност; непрекипяващ талант, посветен предимно на съвсем съвременни, в развитие още теми; забързан, понякога прибързан; писател, винаги събрал около себе си млади хора, с които работи.

Има нещо обединяващо всички тези негови основни черти.

Темперамент? — Човек има впечатление, че той никога не е в застой, че винаги нещо в него е в движение, че е носител на непримиримото, неорганизирано хайдушко начало у българина отпреди Освобождението. Още в първите си разкази той се бунтува против „злата земя“, против тоя „проклет свят“, против хората, които си докарват един друг „толкова горчивини, че и пъкълът не може ги побере“. „Страдах много от страданията на хората“... „Аз се връщам тъжен“ и вече „обичам хората само когато са нещастни“. А животът все пак е хубав — ето красив вечерен пейзаж. „Не струва ли да се роди и умре човек дори за такава една минута?“ И Страшимиров застава на страната на хубавото, на правдата и изказва готовност „да сложи глава за нея“. Темпераментът на автора не му позволява да се скрие зад героите си, да действа чрез тях — излиза напред, води разказа, меси се в събитията, коментира ги. Драматично устроеният му характер личи във всяко негово произведение: постройка, сблъсъци, напрежение. В книгата си „Творчество и живот“, като говори за произведенията си, почти за всяко едно от тях казва: „разказът е точна снимка на живота“. Натурализъм и горещ лиризм често необичайно са в съвместно мирно съжителство. По тоя точен начин е даден животът ни веднага след Освобождението, войните, септемврийските събития, македонските борби; бит, градски живот, интелигенция. Неговият талант винаги е поставен върху пулса на времето; сякаш възбудено приема парада на събитията и ги хроникра. Нещо светкавично има в тоя талант. Бърза да определи състоянието; той е писател-диагностик — лечението трябва други да проведат. Като говори за съвременност, за гражданската насоченост в творчеството си, позовава се на Ботев: „Аз никога не съм забравял, че Ботев е постигнал това, без да накарни могъщото си поетическо вдъхновение. Значи, това е постижимо.“ И с тоя ботевски темперамент казваше за обществената си дейност като млад учител по селата: „Голобrado още, водех тълпи.“ Подбутван и от своето огромно самочувствие, обичаше да казва: „Ако не преминах Дунав (алюзията е за Ботев), то е, защото не се изпречи пред мен.“ Прочее неговият Дунав беше знаменитата му фраза, изречена по време на Септемврийското въстание: „Клаха народа, както и турчин не го е клал.“

Когато се заговорил за творчеството на Страшимиров, като че най-напред се прави възражение на езика му. Сам Страшимиров се оплакваше, че — така

да се каже — нямал езикова база. Във Варна, където минава детството му, гагаузите на турски говорели. И първите му произведения са написани под влияние на езика, където е учителствувал. Естествено такъв език не може да има силата на „майчин“. Тези първи произведения, за които му е липсвал, разбира се, и опит, както и произведенията, които са останали по списанията, т. е. над които не се е връщал авторът, особено страдат откъм форма, езиково. Езикът в тях е неточен, приблизителен, народно наподобен, направено онародностен: „тъмен младеж“, „много после“, „сборници“ вместо сборени, съборяни, „първино чедо“. Ще допусне и изрази като: „Из записки из село“, „говореше развързано“ и пр. и пр. Мисълта често се затрупва с думи. Чувства горещи, буйни, но като че не достига дъх да бъдат изразени. Един от по-старите писатели грубичко казваше за Страшимиров: „Цял живот не се научи да пише. Това му попречи.“ И наистина езикът на Страшимиров, както и темпераментът му, и до края на живота му не се „успокои“, не можа да получи някаква стабилност, някаква постоянност — непрекъснато беше в движение — колеблив, маниерен, задъхан, чепат. Като че ли му липсваше в достатъчна степен музикално ухо, като че беше в такова надбягване с времето, че нямаше кога да се грижи много-много за формата, за езика. Но трябва веднага да се каже, че въпреки изброените недостатъци често силните автори чувства надделяват; думите са нажежени и недостатъчно ясните фрази действуват задушевно — като музиката. Разбира се, на Страшимиров му липсва хвърковатият Вазов език, симфоничният език на Йовков, гениално-метафоричният на Елин Пелин (на едно място Страшимиров се прикрива зад фразата: „Сравненията се тълпят под перото, когато в главата е пусто“), но неговата сила е другаде, той е голям наш писател с други качества: със своята съдържателност, със своята политическа страстност, със своята острота, драматичност, умение да композира, да е интересен, винаги да казва нещо, да буди — да не припица. Вижте го само колко е модерен в това нескоропосано разказче „Куда“, какъв сатанински тип е тая баба Фотевица от „Змей“, каква силна драматична следвоенна картина е повестта „Под облак“, каква романтика има в „Сурабир“, да не изреждаме тоя и оня от по-късите му, „невчесани“ разкази като „Избори“, „Целина“, „Мишка“, „Кочаловската крамола“, да не споменаваме една или друга от пиесите му. Като че тъкмо за Страшимиров е измислил народът прекрасната си фраза: „Хубав кон и под съдран чул личи.“ И други такива случаи като на Страшимиров има в нашата литература — например Пенчо Славейков, — пък има и обратни примери: сърмени чулове върху дръгливи коне.

Страшимиров винаги беше заобиколен от млади хора, с които издаваше или проектираше да издава вестници, списания, библиотеки. Около него разнаха две поколения писатели: Йордан Йовков, Георги Райчев, Теодор Траянов, Христо Ясенев, Илия Иванов-Черен, Никола Янев и др. Исследващото: Георги Караславов, Орлин Василев, Спас Кралевски, Крум Пенев, Димитър Осинин, Тодор Генов, Славчо Васев, Страхил (Неделчо Бранев), Лазар Панов, моя милост и т. н. Особено му бяха любими Илия Иванов-Черен, за когото е оставил прекрасни страници в романа „Вихър“, и Христо Ясенев, за когото пък казваше, че го имал за син. Удивителна беше неговата привързаност към младите писатели — това не е много често явление в нашите литературни нрави. Може би защото му трябваше да води, да бъде по-старият, може би защото не бе се разбрал с връстниците си. А може би това беше главно: „Очевидно млади хора!“ Тъй или иначе, той беше — така да се каже — кръстник на много млади писатели.

И аз, както вече споменах, бях един от тези, които започнаха около Страшимиров. Преди да го видя, бях чел вече неговите произведения. Бях момчурляк, ходех с биволите и носех в торбичката си при хляба и повестта му „Змей“. И досега я помня. Едно неугледно издание на издателство „Цвят“, каквито бяха изданията след Първата световна война, със сини тънки корици, с жълтеникава груба хартия, с портрет на автора — остра брадичка, буйна рошава коса, заканително понавел глава, впил в теб мънички остри очи. Четях повестта, когато биволите се позакрепяха в ливадата, показвах портрета на един възрастен мой роднина, който си пасеше пък кравите, и му говорех за писателя, за хубавата му книга, докато му омръзнеше. Втората книга на Страшимиров, която прочетох, беше „Габровка“ — пълна с успокояващ, благ еснафски бит. Но особено силно, наистина незабравимо впечатление имам от първия прочит на разказа му „На нивата“ и преди всичко от атмосферата на разказа, от началната му утринна картина; тя е вече, така да се каже, съставка от душата ми. На какво се дължи това? На някакво особено настроение у автора, на някакво особено настроение на читателя? Някаква особена впечатлителност на читателя при талантливо подсеждане за преживяна родна картина? По повод на тоя разказ проникновеният Пенчо Славейков вижда „живителна струя“ в творчеството на Страшимиров и „тая живителна струя е настроението“. Ето няколко реда от началната утринна картина: „Зазоряваше тихо — с омаята на последна утринна дрямка... Унесен тъжно, аз гледах как из дрезгавината поникваха очертанията на грохналите хижи... Късната луна съвсем избледня и заскърцаха коля край плетищата. Една наближи и отминя: в дрезгавината се мярна костеливият ръст на Балчо Дражът... Наведен, той сега водеше мършав чифт волове, впрегнати на две колелета. На оста седеше с остен в ръка дете...“ и пр. По-нататък авторът страстно се намесва в съдбата на героя си, бунтува се против чорбаджините изедници и не само изобразява, но и убедително коментира събитията. Винаги съм предпочитал тоя разказ пред хубавия разказ на Елин Пелин „На браздата“ — сантиментален, развален с наивни и тук-там книжни места.

По-късно, вече ученик в първите класове на Софийската духовна семинария, когато слизах в града, все следях по улиците да разпозная някой писател. Един ден познах Страшимиров по улицата, където е сега Мавзолеят на Георги Димитров. Беше с пардесю на ръка, с бастун, понакривил рамо. Изглежда, непредпазливо съм го следял, защото по едно време се поспря и се поизви, та ме изгледа. Засрахих се и се скрих зад хората.

Когато бях вече в последния курс на семинарията, Страшимиров издаваше литературно-обществения седмичник „Ведрина“. Сътрудничеа му млади прогресивни хора. И аз се осмелих, та му изпратих едно разказче. Той го харесал и беше наговорил хубави неща за мен пред моя покоен приятел Спас Кралевски, който беше вече печатал във вестника. Така започна сътрудничеството ми във „Ведрина“. Последваха изключване от семинарията, арест в Дирекцията на полицията заради това сътрудничество и т. н.

На другата есен бях вече завършил семинарията и Страшимиров ме извика на работа в редакцията. Караславов беше уредник на вестника, пък аз — експедитор. Опаковах старателно броевете, надписвах адресите — и досега помня имената на някои абонати — и в един куфар отнасях броя на пощата при гарата — зданието и залата и досега си стоят. Веднъж чиновникът — блед един, синеок, с бежово карирано палто — иронично ме попита колко ми плаща Страшимиров да му пренасям до пощата вестника. Помня, че това много нарани „писателското ми самочувствие“ — почувствувах се като циганче.

Живеехме в една стая с Караславов. Страшимиров ни отделяше пари за квартирата и за храната. Често ходех у Страшимирови. Срещаше ме сърдитият

лай на бялото им кученце отвътре, стъпките на Страшимиров към вратата и зададеният му от сочен смях глас, отправен към кученцето: „Стига ... Да-да-да-да ... Бррр!“ Жена му Стефка по едно време ми уши галосник, навярно за да покрия на гърдите селската си риза. Стефка беше понапълняла вече, но бе хубава черноока жена. Покрай мъжа си беше станала и тя „народен човек“, и тя говореше вече като него троснато, отсечено — бяха си заприличали вече. Често му подвикваше темпераментно, когато го видеше запалил цигара: „Антоне ... „Няма, няма ... Само тази, моето момиче“ — смееше се отривисто той. Стефка беше „моето момиче“.

Страшимиров намираше, че имам хубав език и го отдаваше на родния ми край — и Трифон Кунев, който беше от същото място, имал хубав език. Виждаше някаква мекота в това, което пиша, и ми препоръчваше да чета Доде, някои северни писатели, дори, струва ми се, Дикенс. За лицето ми казваше, като туряше длан по средата на носа си: „Оттук нагоре имаш нещо много сериозно, но надолу — нещо селско.“

В дома на Страшимиров, разбира се, често се говореше за литература, за писатели. Той казваше, че когато се появил Елин Пелин в литературата, читателската вълна се отдръпнала от него, от Страшимиров, и се отправила пък към Елин Пелин, но... скоро разбрала грешката си и Страшимиров отново попаднал във фокуса на нейното внимание. Смяташе още, че Елин Пелин има някакъв умен приятел, който го съветвал и не му давал да печата слаби неща. За Йовков казваше, че имал и хубав диалог. За Георги Райчев: „Талантлив селянин.“ С Яворов били скарани, но чирпанлията го срещнал при паметника на Цар Освободител, предложил му неспокойно цигари и го помолил да се сдобрят. Николай Лиливев, който по това време беше на върха на славата си, бил гениален поет, а пък много добре коригирал. Г.П.Стаматов пиел много — веднъж питал съвсем сериозно за изтръпналия си крак: „Чий е този крак бе?“ Горки избягал в Америка, гонен от избухналата слава на Леонид Андреев. Толстой щял да извади с вилица очите на Тургенев при един литературен спор. Обичаше да говори и за първия литературен конкурс на Народния театър, когато, скрит зад псевдоними, получил награди за две пиеси: „Свежърва“ и „Отвъд“; какви машинации били ставали около тоя конкурс, какво било и държането на един от конкурентите му. Не беше доволен от изпълнението на свежървата в Народния театър и сравняваше изпълнителката с ючбунарска перачка. А с възторг говореше за Сава Огнянов в ролята на Динко от „Вампир“: „Като рече: — Чакайте ме... в незнаен ден, в незнаен час! — салонът потръпваше!“ За съдебното си дело пък с един критик весело разправяше, като се давеше в смях; казал бил в съда: „Попитайте го, господи съдии, като го ударих, не падна ли му шапката!“ Изобщо, струва ми се, че Страшимиров виждаше нещата по страшимировски, виждаше ги някак си уедрени.

Той получаваше книги от Съветския съюз и раздаваше и на нас от тях. И досега си спомням един бежово-сивкав том с писма на Достоевски; след като му попаднала в Сибир повестта „Детство“ на Толстой и я прочел, Достоевски пише от Семипалатинск до свой познат в Москва задъхано: „Ради бога, кто этот Л. Н.?“ Така била подписана повестта. И ми беше мило, хубаво, като виждах как дълбоко може да се развълнува един гений от друг гений.

„Ведрина“ излизаше всяка сряда. Продължаваха да сътрудничат млади прогресивни хора. Някои от сътрудниците се криеха от властта под псевдоним, други — под женски имена. Във вестника се отразяваха прогресивни културни събития от чужбина, пишеха се темпераментни статии против режима. Това, разбира се, дразнеше властите въпреки голямото име на Страшимиров. И конфискуваха броеве, привикваха Страшимиров в Дирекцията на полицията. Разказваше весело, с нотка на осъзнато достойнство как при следствие в Ди-

рекцията на полицията, като определяли външните му белези и се чудели как да определят брадичката му, той казал: „Козя“ — и как все пак го оставили да пренощува в стаята на началника — не в килия.

Страшимиров не се разбра и с партията, изгуби интерес към вестника, изостави го и беше принуден да го спре към края на есента. И двамата с Караславов се прибрахме в родните си села.

Прекарах зимата и пролетта в родното си село. Към края на пролетта бях повикан на работа във Врачанската митрополия. От Враца водех преписка със Страшимиров. По това време той беше зле материално. Издаваше си сам бунтарските книги и с едно писмо ме молеше да се погрижа за разпространяването на някои от изданията му. В същото време бях намислил вече и да издам първата си книжка разкази „Черни угари“. Неговото участие в издаването на тая книжка свидетелствува за отношението му към младите. Пишеше ми: „Сезон за нови книги е зимата — към Коледа. Печатането да почне в началото на ноември. Издание — 1500 екземпляра. Не ми харесва нито едно от посочените в писмото ти названия. Добре е да прегледам всичко в ръкопис, тогава ще налучкам може би названието. Предговор ще напиша с голямо удоволствие — аз вярвам в теб. Сам не мисля да печатам нищо — не се чувствам здрав...“ След няколко дни: „... Сборникът ще се нарече „Черните угари“. Прилагам предговор. Няма нужда, прочее, да ми изпращаш ръкописа. Здравей!“ Започна печатането. Страшимиров пак се обажда: „Съобщи по кориците, че книгата се издава от издателство „Хемус“. Ще им изпратиш 500 екземпляра ще плашират с 45 на сто отстъпка, както е с моите издания. В сряда заминавам за Родопите. На мене изпрати десет екземпляра. Здравей.“ Печатането в провинциалната печатница вървеше бавно и той се дразнеше: „Всички печатари са едепсизи. Натисни твоя там да изкара книгата. Тя се търси вече... Тъкмя тук голямо списание, но още е проект... Издателство „Хемус“ започна да издава мои „Избрани съчинения“. Ще пусне най-напред три тома, ще чакаш обявление и ще видиш какво може да се направи. Ако има успех, ще разширят работата...“ Печатарят се почувствува поласкан от това, че един Страшимиров ги нарича „едепсизи“ (вагабонти), и току ме подпитваше: „Та как ни нарича Страшимиров?“. След книжката си „Черни угари“ написах някаква повест „Стръмнини“, която Страшимиров прочете, хареса само един женски образ и не ми препоръча да я предлагам за печат. Послушах г)

В началото на 30-те години бях отново вече в София. Бях в контакт със Страшимиров. Старият лъв, който плашеше зверовете из джунглите на нашата общественост с горолонмния си глас, като че беше вече в клетка: беше уморен, беше тъжен, отчужден. Жена му Стефка бе починала — заболяла, по думите му, като яла при едно пътуване с влак неизмити плодове. Живееше самотно. Наметнат с палто, завил крака с одеяло, пишеше „Роби“, „Пропаст“. Изпърво при срещите ни често и запалено говореше за романа си „Роби“. Излезе първата част на романа, интересуваше се харесва ли се, четивен ли е, излезе и втората, но за третата част като че ли му липсваше вдъхновение, като че не му достигаха сили да я напише. И не я написа. Примирено говореше, че романът и така е завършен. По това време бях чиновник в Синода и напечатах с инициалите на псевдонима си разказа „Другари“ в прогресивния вестник „Дума“. Редакторът изказваше съжаления, че бирникът не продал накрая кравата на селянина. Като споделих това със Страшимиров, той се раздразни и се разграничи от такива разбириания за изкуството — наричани сега вулгаризаторски. Малко по-късно влязох в сп. „Златорог“. Страшимиров прояви безразличие към тая моя постъпка; посъветва ме само да бъда предпазлив

в тия среди. Но в това като че имаше повече професионално отношение — не политическо.

По едно време обохаях и лекарите ми препоръчаха да си ида на село. Обадих се на Страшимиров. Той ме посъветва при пътуването с влака да не съм седял до прозореца, как да се храня на село и завърши: „И ако оздравееш, оздравееш, ако не оздравееш...“ И разказа за един млад човек, починал в Искрец. Тялото ми изстина от студенината му.

Е, и тогава не беше пък всичко черно я! Заварял съм го през тоя период в сладкарница „Роял“, дето е сега Театърът на въоръжените сили, на маса, заобиколен от жени-писателки, оживен, весел. Възхищаваше се от сините очи на една от тях, срещал съм го с нея по „Царя“ и дори написа рецензия за нейна стихосбирка. „Очевидно“, както би казал той, не бяха му безразлични синеоките; една писателка, синеока жена, галовно наричаше „теменужка“. Той беше хубавец — висок, с хубави черти, с буйна, гъста, желязносива коса, с остра брадичка, с подкупваща усмивка, при която леко и кокетно починаваше вежди.

Ставаше все по-зле и по-зле материално. За да си подпомогне, намислил бе да си устрои юбилей. За този юбилей Г. П. Стаматов каза веднъж: „Ще му направят! Няма да направят юбилей, на когото трябва!“ Имаше пред вид себе си, разбира се. Страшимиров разчиташе на някаква материална подкрепа от юбилея си, а може би се надяваше да му се отпусне от Народното събрание и народна пенсия, та „правеше“ поведение. Издаде книжката си „Живот и творчество“, в която не споменаваше нищо за последните години от литературно-обществената си дейност — за в. „Ведрина“. Тъкмеше се и сборник от статии в негова чест. Пискаха ми статия. Аз писах в статийката си за премълчания от него период от живота му и я нарекох „Последната глава“, но тя не се помести в сборника и пропадна там някъде. Разбира се, не бях никак прав. Не можеше да се иска от един човек всичко. Всичко се прави от всички. Той беше свършил своята работа и беше я свършил блестящо. Беше преминал своя Дунав.

Страшимиров страдаше от гръдна жаба. Болестта все повече се развиваше и той легна в частната клиника на д-р Димитраков на площад „Народно събрание“. Здравето му се влошаваше. Негови приятели бяха решили да го изпратят на лечение във Виена при големи специалисти. Преди да замине, посетихме го със Спас Кралевски. Заварихме при него две жени, с които той намираще в себе си сили да се шегува. Като останахме сами, пък заговори, че като се завърне от Виена, ще започне ново списание с млади хора, които... Това беше третото поколение млади писатели, с които се готвеше да работи. Но от Виена той не се върна жив. Видях го вече изложен в църквата „Света София“, с изцяло обръснато лице, с леко покарала след смъртта брада, изменен, друг, далечен.

Антон Страшимиров е един недовидян, недооценен писател. Къде е причината? В дарбата, в характера, в задръстеността от невинаги дообработени произведения? За него Елин Пелин пише: „... Трескаво работлив, той успя да натрупа една грамадна литература... Тая литература остана като че ли неразбрана... Страшимиров не е още изучен, не е обяснен, не е изтъкнат. Неговото голямо литературно дело чака своя тълкувател, който да ни открие скъпия метал, безценната и дълбока рудница на неговото творчество.“ А Георги Райчев, който смяташе Страшимиров за най-големия писател след Вазов, пише: „Остава огромното дело на писателя... Но за жалост ние имаме твърде къса памет... Думата е на онези, които съдят, отсъждат и присъждат в литературата... Когато се изброяват имена, Антон никога не е пръв между първите... Прочели ли сте някъде като първа най-дълбоката ни битова повест „Змей“

или чудния образ на „Габровка“, „На кръстопът“, „Есенни дни“, „Кочаловската крамола“...?“

Това не са мнения на какви да е писатели. Какво е правила и продължава да прави нашата литературна критика? Тук като че ли е твърде уместно да се говори за „къса памет“. А може би и за липса на достатъчна отговорност пред българската литература? За липса на по-голям критически ум? За липса на солиден вкус? Тя все още вижда само това, което е около нея, с което е свързана приятелски, от което има някаква лична полза, за което се вдига врява на пазара на суетата. Пошуми две-три години около някой литературен оцветен сапунен мехур, след туй се прехвърли пък на друг. Къде е тук отговорността пред нашата национална литература?

Ако искаме да видим хала на нашето село наскоро след Освобождението, през Стамболовия режим, трябва да прочетем „Смях и сълзи“, пък и други неща на Страшимиров. Кой е дал по-вярно, по-остро, по-темпераментно, по-„политически“ това време от него? Беднотия, чорбаджии, лихвари, ограбване, бунтове, „учител — голобrado, което води тълпи“, бягство по горите, по градовете.

За недостатъчната популярност на произведението му имат вина, мисля, и тези „млади хора“, които Страшимиров „е отгледал“.

Той имаше широко литературно амплуа: от трагизма на „Змей“, през драматичността на „Вампир“ до комичното в „Свекърва“; от лиризма на „Рамадан бегови сарай“, за които той много говореше и много си ценеше, през легендата „Ашик“ до натурализма на „Смях и сълзи“; от политико-общественото „Хоро“, през романтизма на „Сура бир“ до индивидуализма на „Пустинникът“; от реализма на „Под облак“, през идеализацията на „Габровка“ до Ибсеновия символизъм в „Над безкръстни гробове“ (не беше чужд и на известно модничене). Пише за селото, за работника, за града, за войната. Пише разкази, романи, статии, народоведчески книги, критики, монографии за политически лица. Като че е без граници. Като че е без ясни очертания. Като че не познаваше достатъчно себе си и се хвърляше на неща, които не бяха винаги негови. Както се каза вече, той като че нямаше време и да дообработва своите произведения. Неговите „млади хора“ са длъжни да подберат най-хубавото от творчеството му — дообработеното, което му дава физиономия, което си е негово — и да го поднесат на читателя. Мястото му (в съзнанието на читателя) зее празно.

Когато Страшимиров почина, честният критик Иван Мешеков каза: „И той си отиде оскърбен, недооценен.“ Тези обвинителни думи и досега продължават да звучат самотно в пустинята на господстващата съвременна критична мисъл.

Бележка на редакцията. Печатаме хубавите спомени на Илия Волен и от уважение към него като белетрист, когото високо ценим, не поискахме да съкратим пасажите, с които не сме съгласни. [Ние решително възразяваме на мнението му, че Страшимиров бил уж „недооценен писател“. Не можем да се съгласим, че на цялата наша критика липсвало чувство за отговорност. Като оставим настрана големия брой отделни критически статии с верни оценки за творчеството на Страшимиров, бихме припомнили солидната, вдъхновено написана монография (1965) от Минко Николов, в която е дадена твърде висока оценка на „недооценения писател“.